

Н. О. Гончарова

ДВОРЯНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ТРУДОВОЇ ДОПОМОГИ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Висвітлюються завдання та форми трудової допомоги в Російській імперії наприкінці XIX ст. На основі аналізу періодики, доводиться теза про помітну роль дворян південноукраїнського регіону в цьому процесі.

Ключові слова: трудова допомога, будинок працелюбності, притулок, дворяни, південноукраїнські губернії

У другій половині XIX ст. суспільство Російської імперії поступово визнало необхідність не лише милостині, а й трудової підтримки нужденних, тому допомога набуває адресності (безробітні, безпритульні, хворі тощо). Підвищена увага зосереджувалася на проблемі попередження незаможності, безробіття, зубожіння та морального деградування населення. Вивчення специфічних форм та методів трудової підтримки населення дозволить застосувати накопичений досвід і за сучасних умов.

Історії трудової допомоги присвячено чимало праць. Різні аспекти цієї проблеми досліджені в роботах Л. Бадя [1–3]. Об'єктом статті Е. Єршової є трудова благодійність вищих верств російського суспільства на рубежі XIX–XX ст. [4]. Основні форми трудової допомоги, на прикладі діяльності благодійних товариств м. Казані, охарактеризовані в науковій розвідці Г. Рафікової [5], яка наголошує, що «опіка працею» виникла як альтернатива звичайній опіці та милостині. У статті Є. Белкіної розглянуто будинок працелюбності в Кронштадті як інструмент боротьби зі злиденністю [6]. Л. Гатілова вивчила організацію діяльності та функції Воронезького будинку працелюбності [7]. Стаття Л. Русякової аналізує накопичений в історії Російської імперії досвід надання трудової допомоги молоді [8]. Однак, попри достатню кількість наявної наукової літератури, особливості надання трудової допомоги нужденним у південноукраїнських губерніях залишаються поки недостатньо висвітленими. Мета цієї статті – на основі аналізу матеріалів журналу «Трудовая помощь», визначення головних напрямів та форм трудової допомоги наприкінці XIX ст. і характеристика ролі дворянства у цій площині, на прикладі південноукраїнських губерній.

Нагадаємо, що перші спроби теоретичного обґрунтування переваг трудової допомоги перед «нерозбірливою милостинією з рук у руки» належать Є. Максимову, який опублікував низку статей з цього питання в 1898–1901 рр. [9; 10]. Г. Швігтау виділив такі напрями трудової допомоги: 1) безпосереднє надання заняття (будинки працелюбності та громадські роботи); 2) сприяння до застосування праці (посередництво у працевлаштуванні, постачання матеріалом і знаряддям виробництва, сприяння збуту готової продукції); 3) освітній, виховний і виправний (навчання і професійна підготовка осіб, розумово і морально не підготовлених до праці, допомога особам із серйозними фізичними обмеженнями) [11].

Про різноманіття видів трудової допомоги у досліджуваній період свідчить наступне. З метою надання нужденним підтримки, зокрема в пошуку роботи, існували посередницькі контори та бюро з найму робітників (сільськогосподарських та міських) [12, 70]. Так, для Таврійської та Херсонської губ. робітничі ринки зосереджувались у Березівці, Херсоні, Єлисаветграді,

Мелітополі, Олександрівську тощо. Головним робітничим ринком вважалось містечко Каховка, в якому з 9 травня починався робітничий ярмарок. Не менш важливу роль мали організовані громадські роботи. Наприклад, у 1833–1834 рр. у новоросійських губерніях широко застосовувалися роботи з виправлення великих і польових доріг, риття каналів, з обробки полів для висадження дерев, з видобутку солі тощо. Важливо зауважити, що для завідування такими роботами організовувалися піклувальні комітети з дворян та місцевих чиновників [12, 441–442, 450].

До установ, що давали роботу, на яку не існувало попиту (іншими словами, вони створювали на робітничому ринку нові вакансії), належали будинки працелюбності. Як правило, засновували такі будинки благодійні товариства, насамперед, піклувальні про будинки працелюбності. Нерідко при благодійних товариствах відкривали так звані майстерні працелюбності. На практиці їх завданням була підготовка ремісничих учнів, підмайстрів для допомоги місцевому будинку працелюбності [12, 456, 463].

У сільських місцевостях створювалися сільськогосподарські трудові притулки та колонії. Зважаючи на те, що сільськогосподарська праця не вимагала значних професійних навичок, саме такий вид трудової допомоги був більш прийнятним для некваліфікованих або слабких здоров'ям працівників [12, 465]. Слід зазначити, що у таких установах утримання нужденних було відносно дешевим, відповідно, їхнє влаштування було доступним для приватних благодійників. Крім вищезгаданих, також створювалися установи із забезпечення безробітних знаряддям виробництва та матеріалами для організації збуту продукції.

Зупинимось докладніше на аналізі форм трудової підтримки населення у південноукраїнських губерніях. У 1894 р. Херсонським благодійним товариством було відкрито будинок працелюбності [13, 31]. Нагадаємо, що ідея заснування такої установи у Херсоні була висловлена бароном О. Буксгевденом під час його подорожі Росією. Місцева громада підтримала пропозицію значними пожертвами. Помітну увагу приділяв цій установі херсонський губернатор М. Вєсьолкін, а його дружина Матильда Валеріанівна була безпосередньою засновницею будинку [14, 92]. Зауважимо, Херсонське благодійне товариство вирішило відкрити саме дитяче відділення будинку працелюбності, оскільки «потрібно надати підростаючому поколінню правильне виховання з дитинства та викоренити злидарство й жебрацтво дітей, що поширилось у місті» [13, 31]. Менш необхідним, на їх думку, було влаштування будинку працелюбності для дорослих, оскільки в місті існували досить вигідні умови для пошуку роботи, з відносно великою платнею впродовж майже всього року, що давало працюючій людині заощадити кошти на період зимових місяців.

У вересні 1897 р. Одеське піклування про народну тверезість при місцевому будинку працелюбства вирішило організувати народний клуб, в якому «простолудини в пристойній обстановці будуть з користю проводити своє дозвілля». У клубі проводились народні читання, хорові співи, працювала бібліотека з популярних книжок. Одночасно з клубом у будинку працелюбності відкрилась дешева їдальня [13, 96].

В Одесі 1897 р. відбулось освячення нового будинку працелюбності імені імператора Олександра III. Значні кошти на зведену будівлю були пожертвовані місцевими дворянами [13, 35]. Наприкінці жовтня

1897 р. відбулось освячення народної аудиторії, дешевої їдальні та чайної Місцевого піклування про народну тверезість. З пожертвувань на спорудження будівель означених установ місцеві газети відзначали, виділені Г. Маразлі, ділянку землі та 10 тис. крб. Крім того, Одеське піклування про народну тверезість вирішило влаштувати в місті лікарню для алкоголіків, але зважаючи на потрібну суму в 10 тис. крб., воно звернулось за допомогою до небайдужих одеситів [13, 97].

За підтримки колишнього Одеського градоначальника, генерал-лейтенанта П. Зеленого було облаштоване нове приміщення місцевого будинку працелюбства та розпочато будівництво церкви для його мешканців. Порядок функціонування цієї установи був запозичений у нічліжному будинку барона А. Мааса, котрий вже багато років надавав притулок нужденним [14, 91]. Варто зазначити, що в обох установах для людей привілейованого стану були передбачені окремі приміщення як для роботи, так і для нічлігу. У 1898 р. члени Одеського піклування про будинок працелюбності зайнялись організацією опіки над дітьми, через створення дитячого відділення при означеному будинку. Для набуття досвіду в цьому питанні до Херсона був направлений А. Мазаракі [15, 103].

У Миколаєві 1897 р. відбулось освячення нового приміщення для народної чайної-їдальні з безкоштовною читальнею Комітету піклування про народну тверезість [13, 96]. Відкриття 2-ї народної дешевої чайної-їдальні та безкоштовної читальні у місті відбулось у січні 1898 р. Місцевий особливий комітет Піклування про народну тверезість не випадково обрав для розташування благодійної установи район, в якому мешкали переважно робітники, майстри, дрібні торговці [16, 297]. Ініціатором відкриття будинку працелюбності в Миколаєві виступив виконавч обов'язків військового губернатора, контр-адмірал О. Федотов. Він наголошував на необхідності такого закладу, адже маси людей у пошуках роботи прибували до міста залізницею та пароплавом з інших губерній, а коли багатьох з них спіткала невдача – поповнювали лави місцевих жебраків [14, 92].

Дворяни становили більшість серед засновників Одеського товариства св. Магдаліни для піклування про осіб жіночої статі. Статут товариства серед основних завдань визначав боротьбу з розпустою, надання допомоги жінкам різного віку у складних життєвих обставинах, організацію для нещасних жінок притулків, ферм, пошуку роботи в приватних та ремісничих закладах тощо [17, 201–202]. Сільськогосподарський притулок для сиріт та дітей незаможних батьків був організований Єврейським товариством у м. Оргеєві. Для притулку полковником Живковичем у безкоштовне безстрокове користування було пожертвовано 4 дес. землі, а місцевим предводителем дворянства «з коштів на благодійні справи» виділено 500 крб. [17, 205].

1899 р. було повідомлено про заснування в Одесі нового благодійного товариства, метою якого було надання допомоги незаможним, які залишають міську лікарню. Серед напрямів цієї допомоги: забезпечення одягом, їжею, притулком, зрідка виділення грошової допомоги, сприяння в пошуку заняття або служби, придбанні матеріалів та збуті готової продукції тощо [18, 78].

Піклування імператриці Марії Олександрівни про сліпих проводило значну роботу щодо попередження сліпоти серед населення. Так, 1897 р. у більшість губерній імперії були відряджені так звані летючі загони для надання безкоштовної лікарської допомоги хворим очима серед незаможного населення, відкриття

лікарень Піклування, утримання ліжок в лікарнях інших відомств тощо. Преса зазначала, що своїми успіхами ці загони зобов'язані сприянню дворян і деяких посадовців, які відводили приміщення для облаштування палат для важких хворих та квартир для особового складу [18, 79].

Не викликає заперечень і теза про значну кількість представників дворянства у складі земських установ, які активно опікувались питаннями благодійності. Так, щодо боротьби з професійним жебрацтвом члени Катеринославського земства заявляли: до небажаних працювати жебраків необхідно застосовувати виправно-каральні заходи, причому доцільнішими є робітничі будинки, а не в'язниці [19, 424; 20, 510]. Натомість Херсонські земські збори ототожнювали тюрми і робітничі будинки через примусовий характер праці. Херсонське земство помітну увагу приділяло й опіці над дітьми, в його віданні знаходився притулок для підкидьків. Аналіз звітів притулку свідчив, що дітей до цієї установи несли мешканці не лише Херсона, але й більшої частини Херсонської губ. [21, 274]. Нерідкими були випадки, коли скарбниці земства поповнювались за рахунок пожертвувань дворян-благодійників. Наприклад, за духовним заповітом, дворянин Агарков пожертвував у розпорядження місцевого земства 25 тис. крб. для надання допомоги з відсотків найбіднішим жителям с. Велика Знаменка Мелітопольського повіту, Таврійської губ. [22, 195].

Доречно згадати про діяльність нічліжного притулку в Кишиневі (1886 р.), який єдиний належав не приватній особі, а Кишинівському благодійному товариству. Особливістю цієї установи було те, що вона слугувала не лише для нічлігу, але й для постійного перебування нужденних в її стінах, для хронічних хворих та калік була богадільнею, а наявна дешева їдальня дозволяла мешканцям суттєво економити на харчуванні [19, 515].

З ініціативи міського голови, таємного радника Г. Маразлі в Одесі 1889 р. було створено притулок для осіб привілейованого стану обох статей. Відкриття притулку було присвячене річниці порятунку царської родини на станції «Борки». За десятиріччя установа надала притулок 40 особам. Зважаючи на статус мешканців, притулок забезпечував їх усім необхідним, включаючи окрему кімнату, їдальню, пральню, бібліотеку та навіть прислугу [23, 399].

Таким чином, ідея трудової допомоги наприкінці XIX ст. отримала значний розвиток та дала конкретні результати. Завдяки різноманітним формам трудової допомоги у південноукраїнських губерніях, безробітні могли знайти застосування власній праці з прийнятною оплатою, незаможні та жебраки – мали житло, одяг, їжу в обмін на свою працю. Аналіз тогочасної періодики дозволяє стверджувати, що значну роль у трудовій підтримці населення південноукраїнських губерній відіграла дворянська спільнота.

1. Бада Л.В. *Общественные работы в дореволюционной России // Проблемы изучения и преподавания истории социальной работы и благотворительности в России: Сб. науч. тр. – М., 2003.*
2. Бада Л.В. *Развитие идеи трудовой помощи в пореформенной России // Социальная работа на Урале: исторический опыт и современность: Сб. науч. тр. – Екатеринбург, 2003. – Вып. 3.*
3. Бада Л.В. *Трудовая помощь в России (XIX – начало XX в.): Учеб. пос. – М., 2003.*
4. Еришова Э.Б. *Трудовая благотворительность высших слоев российского общества на рубеже XIX–XX вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:*

- ershova.narod.ru/htmlki3/21stat.htm.*
5. Рафикова Г. «Призрение трудом» в деятельности благотворительных обществ Казани конца XIX – начала XX вв. // *Гасырлар авазы – Эхо веков. Научно-документальный журнал.* – 2006. – № 2.
 6. Белкина Е.Е. Открытие о. Иоанном Кронштадским рабочего дома в г. Калуге в 1895 г. // *Материалы XIX ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.* – М., 2009.
 7. Гатилова Л. Воронежский дом трудолюбия как центр социального попечения (конец XIX – начало XX вв.) // *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: история, политология, социология.* – 2007. – № 2.
 8. Русакова Л.М. Молодежь и трудовая помощь в Российской империи // *Проблемы социальной работы с молодежью и молодежная политика: история, теория и практика: Мат. науч. конф.* – СПб., 2010.
 9. Филантроп. Трудовая помощь: Ее основания, задачи и важнейшие формы // *Трудовая помощь (далі – ТП).* – 1898. – №№ 1, 10–12.
 10. Максимов Е.Д. Что такое трудовая помощь? // *ТП.* – 1900. – № 8.
 11. Швиттау Г.Г. Трудовая помощь в России: В 2 т. – Пет-роград, 1915. – Т. 1.
 12. Трудовая помощь, ее основания, задачи и важнейшие формы // *ТП.* – 1898. – № 11.
 13. Открытие новых домов трудолюбия // *ТП.* – 1897. – № 1.
 14. Попечительство о домах трудолюбия // *ТП.* – 1898. – № 5.
 15. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 7.
 16. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 3.
 17. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1898. – № 8.
 18. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 1.
 19. К вопросу о борьбе с профессиональным нищенством в России // *ТП.* – 1899. – № 4/5.
 20. Несколько данных о благотворительной деятельности Екатеринославского губернского земства за 26 лет (1867–1893) // *ТП.* – 1898. – № 11.
 21. Призрение подкидышей в Херсонском земстве // *ТП.* – 1899. – № 8.
 22. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 2.
 23. Хроника – Благотворительность в России // *ТП.* – 1899. – № 9.

Goncharova N.A. Nobles and labour assistance in Ukrainian Southern Provinces at the end of the XIX c. Are highlighted the objectives and forms of labour assistance in the Russian empire in the end of the 19th century. Based on the analysis of the periodicals proved the thesis of the important role of the nobility in the investigated aspect. **Key words:** labour assistance, house of industriousness, shelter, noblemen, southern provinces

Р. М. Кантемирова

СІЛЬСЬКІ КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У СТАТИСТИЧНИХ ОГЛЯДАХ ТА ЗВІТАХ

Розвідка має на меті проаналізувати стан сільських кустарних промислів у Полтавській губ. наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на базі статистичних оглядів і звітів, з'ясувати фактори, що сприяли їх появі та поширенню в означеному регіоні та причину занепаду деяких з них.

Ключові слова: сільські кустарні промисли, Полтавська губернія, статистичні дані, статистичні огляди

Сільські кустарні промисли займають чільне місце у житті українського селянства. Вони з'явилися на те-

риторії України ще з давніх часів і набули значного поширення серед населення, адже, крім головного призначення – задовольняти потреби спільноти у побутових речах, вони несли на собі ще тягар додаткового заробітку для селянської родини, яка перебувала у злиденному економічному становищі. Значного підйому кустарні промисли, особливо серед сільського населення, набули у другій половині ХІХ ст. і пов'язано це було, в першу чергу, зі скасуванням кріпосного права, що зробило людей вільними, але не дало їм економічної самостійності та стабільності, залишивши без головного джерела існування – землі. Тому селяни змушені були шукати порятунку від злиднів та голодної смерті у різному роду заняттях, що могли дати хоч невеликий заробіток.

На цей час припали перші публікації етнографів, земських статистів та інших дослідників, в яких зафіксовано стан промислів в окремих населених пунктах, наведені статистичні дані щодо зайнятості сільського населення останніми, з'ясовані причини та наслідки процвітання або ж незадовільного стану промислів в окремих селах і подано прогнози щодо перспектив їх подальшого розвитку. Серед таких досліджень слід виділити праці В. Василенка, І. Зарецького, С. Лисенка та статистичні звіти [1–4]. Вибір географічного ареалу визначений тими обставинами, що Полтавська губ. характеризувалася родючими ґрунтами, які визначали характер ведення господарства, а також мала значні поклади різних корисних речовин (наприклад, глини), відзначаючись багатством флори й фауни.

Означений період характеризувався, перш за все, піднесенням сільських кустарних промислів після реформи 1860-х рр., що призвело до малоземелля і безземелля багатьох сільських родин, неспроможних забезпечити своє існування. Саме промисли досить часто ставали додатковим, а в окремих випадках – єдиним джерелом існування сільського населення. Подальший розвиток промислів був позначений як спадом активності у кустарництві селянства Полтавської губ., так і певним підйомом. Подібна ситуація була спровокована низкою чинників, на які слід звернути увагу, враховуючи їх значення для подальшого дослідження сільських кустарних промислів регіону.

Склалося так, що територія Полтавської губ. належала до сільськогосподарських районів, що через родючість місцевих ґрунтів спеціалізувалися на обробці землі, вирощуванні зернових культур, значним поширенням промислового городництва та садівництва серед місцевого селянства. Тому характер території визначав спосіб життя місцевого населення, яке за своєю природою звикло жити з землі, займаючись кустарними промислами через нагальну потребу поповнення сімейного бюджету. На цей факт неодноразово звертали увагу дослідники. Так, С. Давидов у звіті з досліджень кустарної промисловості Полтавської губ. наголошував на тому, що «малорос прежде всего хлебопашец и только по нужде становится ремесленником или кустарем» [2, 92]. Аналізуючи кількісний склад кустарів, тогочасні дослідники, зокрема В. Калатей, відзначали відносно невелику кількість останніх, незважаючи на низку факторів, які, здається, мали б привести до поживлення діяльності сільських кустарів і залучення сільського населення до промислів. Такими факторами зокрема були малоземелля, густота населення, майже повна відсутність конкуренції з боку фабрично-заводської промисловості [2, 283].

С. Лисенко у «Нарисах домашніх промислів та ремесел Полтавської губернії», на прикладі с. По-